

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օ ՏԱՌԸ¹

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻՍՅԵԱՆ
armenag@gmail.com

*«Օ տառը նման է մօրս շուրթերուն,
Ահա թե՛ ինչո՛ւ ան շատ է սիրուն...»:*

Այս քննուշ տողերով է որ արդի բանաստեղծ մը կը հիմնաւորէ իր համակրանքը հայերէնին օտարամուտ այս տառին հանդէպ: Օ-ին մասին յատուկ ջերմութեամբ խօսած է Ռաֆֆին եւս, որ շատ սիրած է զայն անոր՝ Սոնայի աչքերուն հետ ունեցած նմանութեան պատճառով. Սոնան գրագէտին մանկութեան նախադպրոցական օրերու առաջին ընկերուհին էր, որուն սիրահարած էր ապագայ վիպասանը: Անշուշտ ուրիշ բաներ եւս գրուած են այս տառին մասին՝ ընդհանրապէս ակադեմական բնոյթի. յիշատակութեան արժանի է վերաբերումը Մանուկ Աբեղեանի, որ 1922-ին (իբրեւ անպէտ տառ) դուրս դրաւ զայն արեւելահայերէնի այբուբենէն: Օ-ն այդպէս ալ իբրեւ վտարանդի մնաց մինչեւ 1940, ապա վերադարձաւ՝ զգալիօրէն մերկացած իր երբեմնի կիրարկութիւններէն:

Բայց սկսինք անոր ծննդաբանութենէն:

Գրեթէ ամէն արեւմտահայ գիտէ, թէ Օ-ն ծնունդն է գրաբարեան աւ տառակապակցութեան, սակայն շատ քիչեր գիտեն, թէ ճիշդ ո՞ր աւ-ի ծնունդն է ան, քանի որ արդի հայերէնի մէջ ունինք գրաբարէն եկող ու աւ բովանդակող բազմաթիւ բառեր, օրինակ՝ իրաւ, հաւան, հաւաք, հաւատ, հաւ, նաւ, կաւ, բաւ, դաւ, մանաւանդ, արգաւանդ, աւանդ, սակաւ, այլէւ շատ ու շատ ուրիշներ, որոնք իրենց աւ-ը Օ-ի չեն վերածած: Ինչպէ՛ս կրնայ նման կիսկատար հնչիւնափոխութիւն յառաջանալ, որով կարգ մը աւ-եր Օ դառնային, իսկ շատ ուրիշներ մնային անփոփոխ:

Այսպէս է, քանի որ «օ»² հնչիւնի վերածուած է միայն բաղաձայնանախորդ աւ-ը, այսինքն՝ այնպիսիները, որոնց յաջորդած է բաղաձայն մը կամ որոնք գտնուած են բաղաձայնէ մը առաջ. օրինակ՝ աւրաւր-օրօր, արաւր-արօր, արաւտ-արօտ, ամաւթ-ամօթ, արէնք-օրէնք, հաւտ-հօտ, հաւր-հօր, կարաւտ-կարօտ, մաւտ-մօտ, նարաւտ-նարօտ, արդեաւք-արդեօք, փառաւք-փառօք, իրաւք-իրօք եւն. այս դիրքերուն վրայ աւ-ը երկբարբառային էր եւ կ'արտասանուէր «աու». ահա այս աու-ն է, որ կամաց-կամաց սկսաւ արտասանուիլ «օ»: Աւ > աու > օ հնչիւնափոխութենէն խուսափած են ընդամենը երկու բառեր՝ աղաւնի եւ նաւթ, որոնք ունին իրենց երկար պատմութիւնը, որ շատ շահեկան չէ այս յօդուածի ծիրէն ներս: Իսկ հոն ուր աւ-ին կը յաջորդէ ձայնաւոր մը կամ բառը կը վերջանայ աւ-ով, ինչպէս վերը բերուած առաջին խումբի

բառերն են, ապա այդ դիրքերուն վրայ աւ-ը կ'արտասանուի ավ (կամ av), եւ ուրեմն երկբարբառային չէ, ուստի եւ այսպիսիները մնացած են անփոփոխ՝ առանց «օ» արտասանութեան հասնելու: Առաւաւտ բառը շատ լաւ կը ցոլացնէ այս երկու երեւոյթները. առաջին աւ-ը մնացած է անփոփոխ, որովհետեւ իրեն կը յաջորդէ ձայնաւոր մը, իսկ երկրորդ աւ-ը դարձած է Օ, քանի իրեն կը յաջորդէ բաղաձայն մը, որով ստացուած է առաւօտ:

Այս հանգրուանին՝ բանաձեւենք հետեւեալ երկու կանոնները. քանի որ Օ-ն ծնունդ կրնար առնել միմիայն բաղաձայնէ մը առաջ, հետեւաբար՝

ա) Օ տառին չի կրնար որեւէ ձայնաւոր յաջորդել,

բ) Ըստ այսմ ալ՝ Օ-ով հայերէն բառ չի կրնար վերջանալ. իրեն պէտք է անհրաժեշտօրէն յաջորդէ բաղաձայն մը:

Այս երկու կանոնները ծնունդ կ'առնեն Օ-ին էութենէն եւ որեւէ կամայականութեան ենթակայ չեն կրնար ըլլալ, բացի օրինազանցութենէ: Կեղծ ու պատիր է ուրիշ ամէն «կանոն», որ արդի հայը կը բանաձեւէ բառավերջի Օ-ին անունով: Այդպիսի Օ ըստ օրինի չի կրնար գոյութիւն ունենալ:

* *

Այս աւ երկբարբառին «օ» արտասանութիւնը արձանագրելու կամ արտայայտելու համար բուսական գառածեցան մեր միջնադարեան բարենորոգիչներն ու մատենագիրները:

Անոնց առաջին ու բնական հակումը եղաւ այն, որ «օ» արտասանուող աւ-ը սկսեին փոխարինել պարզապէս Ռ-ով, քանի որ մեսրոպեան Ռ տառը ճիշտ ու ճիշդ կը նշէ յունալատինական «օ» հնչիւնը: Այս տրամաբանութեամբ ալ՝ մեր հնագոյն մատենաներու մէջ կարելի է հանդիպիլ փառաք-փառոք, բարեխաւս-բարեխոս, Պաւղոս-Պողոս, Տարաւն-Տարոն, պաշտաւնեայ-պաշտոնեայ, յաւդուած-յողուած տառադարձութիւններուն, որոնց մէջ, ըսելու պէտք չկայ, աւ երկբարբառը դարձած է պարզապէս մեսրոպեան Ռ: Ռ-ով տառադարձուեցաւ նաեւ ենթակայական դերբայի վերջավանկի աւ-ը. օրինակ՝ այրաւղ-այրող, ծնաւղ-ծնող, կարաւղ-կարող, կրաւղ-կրող, սիրաւղ-սիրող են.: Մեր Ռ-ի որդեգրումը ամենաճիշդ լուծումն էր, որ աշխարհաբարացող հայերէնը կրնար տալ հնչիւնափոխուած աւ երկբարբառին. մենք մեր միջոցներով եւ մեսրոպեան ուղղագրութեան ծիրէն ներս լուծած կ'ըլլայինք այս հարցը՝ առանց տառ մուրալու օտարներէն: Մակայն նման լուծում մը ընդհանրական ու մանաւանդ վերջնական բնոյթ չունեցաւ, միաձայնութեան չարժանացաւ: Արդարեւ, Ռ-ին կողքին, ու անոր զուգահեռ, ուրիշներ աւ երկբարբառը փոխարինեցին ∞ նշանով եւս, որ ներկայիս թուարանութեան մէջ կը գործածուի անհուն (infini) նշանակութեամբ. ուրեմն փառոք, Պողոս, պաշտոնեայ գրութեան կողքին

յառաջացան **փառօք, Պօղոս, պաշտօնեայ** եւ նման ձեւեր. այս նշանին կարելի է հանդիպիլ մինչեւ **ԺԸ**. դարու աւարտը³: Ոմանք այս նշանը կը դնէին ուղղակի **աւ**-ին վրայ՝ առանց ջնջելու զայն, որով կը հասկցուէր, թէ տուեալ **աւ**-ը պէտք է արտասանել «օ»: Այս նշանէն բացի օգտագործուեցաւ այլ նշան մըն ալ՝ հորիզոնական դիրքով ձուածեւ օղակ մը: Սակայն ասոնք ալ միաձայնութիւն չստեղծեցին, ու անոնց զուգահեռ՝ որդեգրուեցաւ յունալատինական այբուբեններու **Օ** տառը, որով այս անգամ ալ ունեցանք՝ **փառօք, Պօղոս, պաշտօնեայ** եւն.:

Այս օտարածին **Օ** տառը առաջին անգամ գործածուած կը գտնենք Հայաստանէն դուրս՝ Մակեդոնիոյ մէջ, 1007 թուականին գրուած ձեռագիր մատենաի մը մէջ. երկրորդ գործածութիւնը՝ 1046-ին՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի մէկ աշխատութեան մէջ: Մա այն կաթողիկոսն է, որ Անիի բանալիները յանձնեց բիզանդացիներուն: Այնուհետեւ **աւ-աւու-օ** տառադարձութիւնը զգալիօրէն բազմացաւ, յատկապէս **ԺԳ**. դարէն սկսեալ՝ իր յաճախականութեամբ գերազանցելով նախորդ երկուքը, առանց սակայն վերջնական ու միասնական հանրօրէն ընդունուած լուծում մը ըլլալու, գոնէ մինչեւ **ԺԸ**. դարը, քանի հայ հոգեւորականութիւնը խստիւ ընդդիմացաւ այս յունալատինական տառին եւ շարունակեց կառչած մնալ **աւ**-ին զայն արտասանելով «օ»:

Այս հաշուով՝ մօտաւորապէս մինչեւ **ԺԸ**. դարու աւարտը հայերէնի ուղղագրութիւնը կը պարզեր բաւական խայտաբղետ պատկեր մը «օ» արտասանուող **աւ** երկբարբառին նկատմամբ, որ այսպէս կամ այնպէս կը գրուէր հինգ տեսակ ուղղագրութեամբ.-

- կրաւն - կրոն - կրօն – կրօն - կրօն
- յաւժար - յոժար - յօժար – յօժար - յոժար
- կարաւտ - կարոտ - կարօտ – կարօտ - կարօտ
- ծնաւտ - ծնոտ - ծնօտ – ծնօտ - ծնօտ

Հակառակ այս խայտաբղետութեան, եւ ինչպէս ըսուեցաւ վերը, **աւ**-ին՝ **Օ**-ով տառադարձումը սկսաւ խլել առիծի բաժինը՝ իրեն ենթարկելով միւսները: Սակայն այստեղ ալ երեւան եկան ուրիշ չափազանցութիւններ, որոնք՝ ահաւասիկ.- **Օ**-ին տրամաբանական զոհը դարձան առաջին հերթին **աւղ** վերջը ունեցող՝ ենթակայական դերբայներու ուղիղ ձեւերը, որոնք նախապէս **ող**-ով նուիրականացած էին, այսպէս՝ **կրող-կրող, այրող-այրող, ծնող-ծնող, կարող-կարող, յաջող-յաջող** եւն.: Առ այս հաստատուեցաւ կանոն մըն ալ, ըստ որուն՝ այս վերջիններուն աճած ձեւերը կը գրուէին **Ո**-ով. այսպէս՝ **կրաւղ-կրող, սակայն կրողաց. ծնաւղ-ծնող, սակայն՝ ծնողական, ծնողասէր. այնպէս ալ՝ կարաւղ-կարող-կարողութիւն. յաջաւղ-յաջող-յաջողակ. երգաւղ-երգող-երգողական** եւն. այլ խօսքով՝ արուեստականօրէն հաստատուեցաւ **օ>ո**

հնչինափոխություն մը, որ բոլորովին կամայական էր ու չէր յեներ լեզուական որեւէ հիմքի վրայ:

Մատենագիրներէն շատեր սկսան Օ-ով տառադարձել նոյնիսկ այն աւ-երը, որոնք «օ» չէին արտասանուեր, որոնց բաղաձայն մը չէր յաջորդէր, այսինքն՝ երկբարբառային չէին, այլ պարզապէս ավ էին. օրինակ՝ լաւ-լօ, ցաւ-ցօ, թագաւոր-թագօր, Սաւուղ-Սօուղ, խաւար-խօար, յարեաւ-յարեօ, մեռաւ-մեռօ, փախաւ-փախօ, սակաւ-սակօ, աւետարան-օետարան, արմաւ-արմօ, ձայնաւոր-ձայնօր, Դաւիթ-Դօիթ, բաւական-բօական եւ այսպիսի անհամար այլանդակություններ: Միւս կողմէ՝ Օ-ով սկսան գրուիլ նոյնիսկ աւանդականօրէն Ռ-ով հաստատուած ու նուիրականացած յատուկ անուններ, օրինակ՝ Գրիգօր, Սօղօմօն, Յակօբ, Ահարօն եւն.: Յակոբ Մեղապարտ *Ուրբաթագիրք*-ի կողքին վրայ Օ-ով գրած է թէ՛ իր սեփական անունը, թէ՛ կաթողիկոս-ը: Այլ իօսքով՝ Օ-ի իսկական համաձարակ մըն էր, որ անկարգօրէն կը գրոհէր հայ աւանդական ուղղագրութեան տիրոյթէն ներս: Ասոր հակառակ՝ ուրիշներ ալ, այս անգամ յետադարձ շարժումով մը, աւ-ով սկսան փոխարինել այդ նոյն աւանդական Ռ-ն. օրինակ՝ հոգի-հաւգի, թողութիւն-թաւղութիւն, յոգնամէջ-յաւգնամէջ, նոպայ-նաւպայ եւն.:

Այս համաձարակը շատ աւելի շեշտուած ու անխնայ էր նոր՝ ոչ-աստուածաշնչական օտար յատուկ անուններու պարագային, ուր ամէն օտար «օ» հնչիւն կամ տառ կը տառադարձուէր Օ. Օրինակ՝ Վօլտեր, Մօսկովա, Ռօբէսպիէռ, Լօնտօն, Պօլիս, Միօն, Ստամբօլ, Սօֆի, Լիզպօն, Եւրօպա, Ռօդօսթօ, Եօզկատ, Պօլիս, Եօրկի եւն. 1817-ին Վենետիկի մէջ հրատարակուած Դանիէլ Դեֆոյի գիրքին անունը տառադարձուած է «Ռօպիլիսօն Քրիզօէ»: Օ-ով սկսան գրուիլ մասնաւորաբար թրքերէնի մէջ «օ» հնչիւնը բովանդակող բառերը՝ յատուկ անունները թէ՛ հասարակ բառերը հաւասարապէս. 1871-ին Աւետիս վարժապետ Պերպերեանի Պոլսոյ մէջ հրատարակուած գրաբար պատմութեան գիրքին մէջ կը գտնենք Տարսօն, Եօզկատ, Ռօտօսթօ, Պօլիս, Թօփքափու, մօնսինիօր, միսիօնար, Անատօլու եւն., իսկ 20-րդ դարը բոլորովին չջնջեց այսպիսիները: Օ-ն չխնայեց նոյնիսկ բառավերջի դիրքին, օրինակ՝ Քարլօ, Միքաբօ, Օսլօ, Վատերլօ եւն., ուր, ինչպէս վերը նշուեցաւ, անոր ներկայութիւնը հակականոնական էր:

Ուղղագրական այս համատարած արշակաւանը տիրեց մօտաւորապէս մինչեւ ԺԸ. դարու կէսերը՝ մինչեւ Միսիթարեաններու, յատկապէս՝ Միսիթար Սեբաստացիի աշխատութիւնները՝ առանց անշուշտ ընդմիջտ կանոնաւորուելու. խորթ, բազմաձեւ ու հակականոնական կիրարկությունները շարունակեցին գոյատեւել այնուհետեւ եւս ու շատ հեռու են բոլորովին անհետացած ըլլալէ մեր օրերուն ալ:

Շնորհիւ Մխիթար Սեբաստացիի սկսած ուղղագրական գտումի ու միօրինակացման ճիգերուն, որոնք շարունակուեցան այնուհետեւ նմանապէս Մխիթարեան ուխտէն յատկապէս Յովհաննէս Զոհրապեանի, Գաբրիէլ Այվազովսկիի, Արսէն Բագրատունիի եւ Արսէն Այտընեանի կողմէ, կարելի եղաւ գրաբարեան աւ տառակապակցութեան հետզհետէ տալ հետեւեալ լուծումները.

- Պատմական այն **աւ** երկբարբառը, որ հիմա հայերէն բառերու մէջ «օ» կ'արտասանուէր այլեւս, գրել միայն **Օ** տառով՝ բառերուն սկիզբը ու մէջը. օրինակ՝ **օտար, օրէնք, արօր, կարօտ**: Այս կանոնին տակ կ'երթան մօտաւորապէս 100 արմատներ ու մէկ-երկու ածանցներ, ինչպէս՝ **զգօն**: Առաջին Մխիթարեանները հակամէտ էին դերբայական **-օղ** ձեւերու պահպանումին, ինչպէս ան աւանդուած էր միջին դարերուն. *Նոր Բաղդիքի Հայկազեան Լեզուի* բառարանը (1836) ազատօրէն կը դնէ **առօղ, կարօղ, ունօղ, ուտօղ** եւն.: Արսէն Բագրատունի (1852) կ'ընթանայ նոյն ճամբով: Սակայն **ԺԹ**. դարու երկրորդ կէսին հետզհետէ կը կայունանայ **ող**-ը. այսինքն՝ **ծնող, պարող, երգող** եւն.: Միակ երկձեւ գրուողը **քող** բառն է, որ ոմանք կը գրեն **Օ**-ով՝ հակառակ *Նոր Բաղդիքի*-ի շատ յստակ ցուցմունքներուն, ուր նախընտրութիւնը կը տրուի **քող**-ին:

- Պատմական այն **աւ** տառակապակցութիւնը, որ հիմա **ավ** կ'արտասանուէր, ամէնուրեք գրել **աւ** տառակապակցութեամբ՝ **աւան, աւագ, նաւ, նաւակ, կաւատ, հաւատ, հաւան, սակաւ** եւն.:

Այս երկու հիմնական կանոններու յարաբերական կայունացումը մեծ նուաճում մըն էր. անոնք կը վերաբերէին անշուշտ բնիկ հայերէն բառերուն, ըսենք՝ գրաբարէն մնացած բառամբերքին: Ասոնք ի զօրու են մինչեւ այսօր ալ: Անշուշտ շեղումները չեն պակսիր, եւ անոնք կը գործուին հոն, ուր երբեք չենք սպասեր. Հրանդ Ասատուր, 1922-ին գրուած նամակի մը մէջ ունի **բրօֆէսէօր, սօքթօր, Լաֆօնթէն**, ինչպէս նաեւ՝ **Սօրպօն, Լօնտօն, Զօլա, գօլէժ, ռօմանթիք** (Դիմաստուերներ): Օշական հայ գրականութեան դասագիրքին մէջ ունի Էտկար Բօի, իսկ Ռոպեր Հատտեճեան մինչեւ այսօր ալ *Մարմարա*-ի մէջ կը գրէ **Փրօֆ.** (professeur). գոնէ **փրօֆ.** գրէր:

*

Մխիթարեանները, սակայն, ո՛չ կրցան ու ո՛չ ալ ուզեցին արգիլել օտար բառերու **օ**-ն հայերէնի մէջ **Օ**-ով տառադարձելու մոլորութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ, որ անոնց առաջին սերունդներու հիմնական մտահոգութիւնը՝ մեսրոպեան ուղղագրութեան վերականգնումն էր, գրաբարի մարզէն ներս եւ թէ անոնց մտքին մէջ աշխարհաբարի ուղղագրութիւնը անպայման չէր նոյնանար գրաբարի ուղղագրութեան հետ: Աւելի ուշ է, որ այդ նոյնացումին ի նպաստ աշխատեցան Գաբրիէլ Այվազովսկի, Այտընեան, շատ ավելի ուշ՝ Յովհաննէս Գագանճեան,

որոնք փորձեցին զանազանությին մը դնել օտար բառերու մէջ լսուող «օ» հնչիւններուն միջեւ. այն է՝

- Օտար բառերու օ-ն տառադարձել Ռ-ով. օրինակ՝ Լոնտոն, Ռոպինսոն, տոքթոր եւն.:

- Օտար բառերու au-ն տառադարձել Օ-ով, օրինակ՝ Lausanne-Լօզան, Baudelaire-Պօլլէր կամ Պօլլէր, Paul-Փօլ եւն.:

Երկուքն ալ դէմ են Օ-ով բառ վերջացնելու գաղափարին, սակայն մեր առօրեան կ'ընթանայ ուրիշ ճամբով. օտար բառերու մէջ թէ վերջը լսուող «օ»ն ազատօրէն կը գրուի Օ-ով: Ասոնց վրայ եւ ասոնց օրինակով կու գան համաճարակային թափով աւելնալու հայերէն յատուկ անուններու փաղաքշական ձեւերը, որոնք աննախընթացօրէն բազմացան ԺԹ. դարու երկրորդ կեսին ու անկէ ետք ալ, իմա՝ **Ասատուր-Ասօ, Աւետիս-Աւօ, Կարապետ-Կարօ, Տիգրան-Տիգօ, Գրիգոր-Գոգօ** կամ նոյնիսկ **Գօգօ, Մարիամ-Մարօ** եւ շատ ուրիշներ, որոնց վրայ պէտք է աւելցնել երկու հասարակ անուններ եւս՝ **զերօ** եւ **քիլօ**: Օ-ագրութեան այս համաճարակին դիմաց Գազանձեան կը թելադրէ գոնէ բառավերջի Օ-ն հոլովումի պարագային վերածել Ռ-ի, այսպէս՝

Ասօ - Ասոյի - Ասոյէն - Ասոյով,

Աւօ - Աւոյի - Աւոյէն - Աւոյով...

Գազանձեանի տրամաբանութիւնը այն էր, որ Օ-էն ետք կարելի չէ ձայնաւոր դնել, ուրեմն մերժելի էր **Ասօին** կամ **Ասօէն** գրել: Սակայն կէդրոնական իշխանութեան մը բացակայութեան պայմաններուն մէջ բոլոր հակականոնական ձեւերուն պէս այս մէկն ալ համատարած ընդունելութիւն ու կիրարկութիւն չի գտներ. թէ՛ *Մասիս*-ի, թէ՛ *Մեհեան*-ի համար սովորական են, եթէ ոչ ընդհանուր, **Ասօի-Ասօէ-Ասօով** ձեւերը, որոնք խաղաղ կը գոյակցին **Ասոյի-Ասոյէ-Ասոյով** ձեւերով, հակառակ անոր որ այս թերթերուն գլուխը կը գտնուէին իրենց օրերու լաւագոյն մտաւորականները:

Սակայն ոչինչ կը գտնենք ըսուած, թէ ինչպէ՛ս պէտք է գրել այս բառերը, երբ անոնք կը վերջանան պարզ յօդով մը. առ այս ալ կը յառաջանայ **Աւօ-Աւօն** եւ **Աւօ-Աւօն** երկձեւութիւնը: Ո՞վ կը հիմնէ ու ինչպէ՛ս կ'արդարացնէ ասոնցմէ առաջինը՝ **օ > ո** հնչիւնափոխութիւնը, յայտնի չէ:

Ահա այս խորապատկերին վրայ է, որ մեր գրաւոր արեւմտահայերէնը,– ինչ կը վերաբերի Օ տառի կիրարկութեան,– կը փակէ իր նախաեղեոնեան փուլը, որուն կը յաջորդէ սփիւռքի ցրուածութիւնը:

Պատմական այս ակնարկը ամբողջացնելու համար պարտինք ըսել թէ այդ նոյն ժամանակահատուածին Կովկասի մէջ կացութիւնը

անհամեմատ աւելի շփոթ ու խառնակ էր, ինչ կը վերաբերէր աւանդական ուղղագրութեան՝ ընդհանուր առմամբ:

Գալով մեր սերտած տառերուն, ապա այս առնչութեամբ եղան հետեւեալ առաջարկները.

- Ղուկաս Ինճիճեանը կը կիրարկէ դերբայական օղ-ը՝ **ուսող, երգող, գրող** եւն.:

Կ'առաջարկէ լրիւ արտաքսել Ո տառը՝ բառասկիզբի թէ բառամէջի, եւ գործածել միայն Օ-ն՝ **մօլօր, օրօշ, օղջ**:

- Լ. Մարկոսեանը *Սրօր, Մշակ* թերթերուն մէջ կ'առաջարկէ Ո-ի փոխարէն գրել **ւօ՝ տրւ, ւօշխար**:

- Նահապետ Ռուսինեանը («Կիլիկիա» երգի բնագրին հեղինակը) նոյնպէս կ'առաջարկէ Ո-ի փոխարէն ամէնուրեք գրել Օ՝ **գօղ, սօխ, բօղկ**:

- Ստեփանէն (*Հայկական աշխարհ* թերթի խմբագիրը) կ'առաջարկէ Ո-ն գրել Օ երոպական բառերուն մէջ միայն՝ **Եւրօպա, դօկտօր, պրօֆեսօր**:

*

Ի՞նչ պատկեր կը պարզէ Օ-ի կիրարկութիւնը ներկայիս:

Հիմնական երեք բարեփոխումները, որոնց ձեռնարկեցին Մխիթարեանները, գրեթէ լրիւ յարգուած են ու կը գոյատեւեն, այսինքն՝

- Պատմական աւ նախաբաղաձայն երկբարբառը կը գրուի միայն Օ-ով՝ **օրէնք, կարօտ**:

- Ոչ-երկբարբառային աւ-ը,- որ կը գտնենք ձայնաւորէ մը առաջ կամ բառավերջին,- կանոնաւորապէս կը գրուի աւ-ով՝ **հաւ-ւատ, կտաւ**:

- Դերբայական նախկին աւղ ածանցը կանոնաւորապէս կը գրուի **ող՝ կարող, ծնող, երգող** եւն.: Լրիւ անհետացած է **օղ** ածանցական վերջաւորութիւնը: Անշուշտ անփոփոխ կը մնայ արմատական **օղ-ը՝ ցօղ**:

Վերոնշեալ երեք կէտերը նուիրականացած են արեւմտահայ բարբերուն մէջ՝ բառարանագրութեամբ թէ դպրոցական դասագիրքերով: Միակ երկուութիւնը կը վերաբերի **քող** բառին, որ կը գրուի նաեւ **քօղ՝** հակառակ *Նոր Բաղկիւրք*-ի, Աճառեանի եւ կարգ մը այլ ընտիր աղբիւրներու կողմնորոշումին ի նպաստ առաջինին: Ասկէ անդին ամէն ինչ շփոթ է, կամայական ու խախտու:

- Շեշտուած երկուութիւն կը տիրէ տառադարձութեանը մէջ օտար բառերու բառամէջի «օ» եւ «au» հնչիւններուն. եթէ ասոնցմէ առաջինը ընդհանրապէս Ո-ով տառադարձելու ճիգ մը կայ, օրինակ՝ **doctor-տոքթօր**, ապա չեն պակսիր **տօքթօր** գրողները եւս, Օշական՝ միակը, չի վարանիր գրելու **տօքթէօր**, Աւետիս Ահարոնեան ունի **մօնկօլական, դոքտօր, կօզակ**: Միւս կողմէ՝ եթէ երկրորդը Օ-ով տառադարձելու ճիգ մը կայ, օրինակ՝ **Paul-Փօլ**, ապա չեն պակսիր **Փոլ** գրողները եւս:

- Ինչ կը վերաբերի օտար եւ հայկական բառերու բառավերջի «օ»-ին, ապա ուղիղ ձեւերու մէջ անոր գրութիւնը որեւէ երկուութիւն չի ստեղծեր. գրեթէ համատարած կը գրուի **Օ**: Այստեղ ի մտի ունինք օտար այն բառերը, որոնք «օ» հնչիւնով կը վերջանան՝ անկախ իրենց ուղղագրութենէն, օրինակ՝ Oslo, Bordeaux, Jeannot, եւ հայկական փաղաքշական անունները՝ **Ասօ, Աւօ, Մարօ**, ինչպէս նաեւ երկու օտար փոխառութիւններ՝ **զերօ** եւ **քիօ**. Ըսի՝ «գրեթէ», որովհետեւ ասոնք ոչ-ով գրել առաջարկողներ ու գրողներ ալ կան. կարգ մը բառարաններ գրած են **զերոյ** կամ **գրոյ**:

Բառավերջին **Օ**-ին բարդութիւնները կը սկսին, երբ զայն կրող բառերը յօդ կը ստանան. արեւմտահայերուս կէտը այդ **Օ**-ն կը պահէ անփոփոխ, օրինակ՝ **Աւօ-Աւօն, Մարօ-Մարօն**, իսկ միւս կէտը զայն կը վերածէ **Ո**-ի, օրինակ՝ **Աւօ-Աւօն, Մարօ-Մարոն**. ոմանք կայուն սկզբունք չունին (Օշական կը գրէ Միամանթօն, Ապրօն, Լէսքօն, բայց նաեւ Հիւկոն, Հիւկոներու, Փրինքիփոն են.): Արդ, ո՞վ եւ ուրկէ՞ հանած է այս վերջին «կանտոնը»՝ յայտնի չէ. չկայ ոչ մէկ հեղինակութիւն, ոչ մէկ դասագիրք որ բացատրէ կամ թէկուզ պարզապէս թելադրէ կատարել նման հնչիւնափոխութիւն մը, այսուհանդերձ ան նախանձախնդրօրէն տեղի կ'ունենայ մեր բացարձակ մեծամասնութեան կողմէ, եւ ոչ մէկը գիտէ թէ ինչո՞ւ կ'առնէ այդ քայլը: **Օ > Ո** անհերթօ հնչիւնափոխութեան կը հանդիպինք կարգ մը բարդումներու առթիւ եւս. օրինակ՝ շատեր կը գրեն **քիօ**, բայց **քիւկրամ, ռատիօ**, բայց **ռատիոժամ**: Ոչ ոք գիտէ, թէ ինչո՞ւ այս դիրքին վրայի **Օ**-ն պէտք է **Ո** դառնայ, բայց կը դարձնեն: Շեղումներ կան նաեւ թեք ձեւերու գրութեան մէջ. եթէ ընդհանրապէս կը գրուի **Օսլօ-Օսլոյի, Աւօ-Աւոյի**, ապա չեն բացառուած **Օսլօի** եւ **Աւօի** գրողները եւս:

Եզրակացնելու համար՝ ուրեմն արեւմտահայերս ունինք **Օ**-ի հարց մը, որ խորապէս կ'երկփեղկէ արեւմտահայերէնի ուղղագրութիւնը. մէկ կողմէ՝ ա) օտար բառերու բառամէջի «օ» հնչիւնին տառադարձութիւնը, միւս կողմէ՝ բ) բառավերջին **Օ**-ով գրուող օտար բառերու եւ հայկական փաղաքշական անուններու յօդառութիւնը, բառաբարդումը, որոշ չափով ալ հոլովումը:

* *

Այս հակիրճ պատմականը ցոյց կու տայ, որ յունալատինական օ տառի մուտքը հայկական այբուբենէն ներս տեղիք տուաւ իսառնակութեան ու տաղտուկներու երկար շարքի մը, որուն հետեւանքները ահա մօտաւորապէս հազար տարի է կը կրենք: Այսպէս է, քանի որ **Օ** տառը նախ խորթ էր այբուբենական եւ ուղղագրական այն համակարգին, որ կուտ ու սերտ ամբողջութիւն մը կը կազմէր առանց իրեն, միւս կողմէ՝ որովհետեւ հայերէն այբուբենը յանձին մետրոպեան **Ո**-ին ունէր արդէն անոր համարժեքը. կը բաւէր, որ հայ մատենագիրները

բաղաձայնանախորդ աւ > աու երկբարբառը փոխարինէին հայերէնի Ռ-ով, եւ բոլոր հարցերը ընդմիջտ կը լուծուէին ճիշդ հոն, ուր ան էապէս ինդրայարոյց է այսօր, այսինքն՝ բառերուն մէջը եւ վերջը: Բնաւ պէտք չունէինք գրելու կարօտ, նարօտ, մօտ, հօտ, զգօն եւն. ասոնք բոլորը կրնային Ռ-ով ալ գրուիլ, ճիշդ ինչպէս այսօր Ռ-ով կը գրենք անցեալի աւղ-ով վերջացող դերբայները՝ գրաւղ-գրող, կարաւղ-կարող, ծնաւղ-ծնող եւ հազարաւոր այսպիսիները: Լեզուն եւ անոր ուղղագրութիւնը կը պատկանին ռամիկին՝ ժողովուրդին, եւ ոչ թէ լեզուաբանին կամ մասնագետին. իսկ ռամիկը՝ ժողովուրդը, յատկապէս մեր դպրոցականները բնաւ կարիքը չունէին ու պարտաւոր ալ չէին գիտնալու, թէ հետաւոր անցեալին գոյութիւն ունեցած են բառեր, որոնք կը բովանդակէին աւ > աու երկբարբառը, որ հետագային արտասանուեցաւ «օ». սա գիտնականին, լեզուաբանին հարցն է, մեր հարցը չէ՛: Իսկ եթէ անպայման անհրաժեշտ էր փոխառել օտար Օ մը, ապա ան պիտի յատկացուէր միմիայն բառասկիզբի «օ» հնչիւնին աշխարհաբարեան այն քսանեակ մը արմատներուն մէջ, որոնց սկիզբը կը լսուի այդ հնչիւնը, ինչպէս՝ օդ, օդ, օգուտ, օրէնք եւն., ուր չենք կրնար գրել ոդ, ոդ, ոգուտ, որէնք եւն, եւ որոնց նկատմամբ որեւէ շփոթ գոյութիւն չունի արդէն: Այլ խօսքով՝ մենք պէտք է վարուէինք Օ-ին հետ ճիշդ այնպէս, ինչպէս ընթացան արեւելահայերը:

Չիմա որ մեր՝ արեւելահայերու եւ արեւմտահայերու ուղղագրական ճամբաները շեղած են եւ սպասելով այն օրուան, ուր անոնք կը միանան, ի՞նչ կը մնայ ընելիք մեզի:

Սկսինք նախ օտար բառերու բառամէջի «օ» հնչիւնէն, որ այդ լեզուներուն մէջ կը գրուի յունալատինական օ տառով, **au** եւ **eau** տառակապակցութիւններով. ասոնք ընդհանրապէս հայերէնի մէջ կը տառադարձուին, առաջինը՝ ո-ով, երկրորդն ու երրորդը՝ օ-ով, անշուշտ շատ անմիօրինակ ու անհետեւողական ձեւով, որուն ակնարկուեցաւ վերը: Նման անկարգութիւններէ խուսափելու եւ ուղղագրական տարրական միօրինակութիւն մը ստեղծելու համար՝ յանձնարարելի է, որ այդ օտար երկու գրութիւններն ալ տառադարձենք միայն Ռ-ով, այսինքն՝ հաւասարապէս գրենք **Rome-Չոմ**, **doctor-տոքթոր**, **Paul-Փոլ**, **Lausanne-Լոզան** եւն., այլ խօսքով՝ հայերէնի մէջ միանգամ ընդմիջտ թօթափենք բառամէջի Օ տառի կիրարկութիւնը օտար տառադարձութեան առթիւ: Միայն ու մանաւանդ անհիմն է այն մտածողութիւնը, թէ արեւմտեան **au**-ն հայերէն Օ կու տայ, ինչպէս է պարագան **Paulos-Պօղոս** գոյգին մէջ: Նախ շատ կասկածելի է, որ մեր նախնիները իրապէս Պօղոսը հիմնաւոր ու մտածուած ձեւով գրած ըլլան օ-ով. մենք տեսանք այն բոլոր չարաշահութիւնները, որոնք գործուած են Օ-ի անունով, երբ Յակօբ, Սողոմօն, կաթօղիկօս եւ շատ ուրիշ նմաններ եւս գրուած են Օ-ով, այլեւ

լացաւ-լացօ, բացաւ-բացօ, առաւ-առօ...: Եթէ արեւմտեան **au**-ն հայերէն **O** կու տար, հապա ինչո՞ւ **O** չեն տուած հետեւալները՝ **Faustos**-Փաւստոս, **Aurelius**-Աւրելիոս, **Mauric**-Մարիկ, **Claudius**-Կլաւտիոս, **Caucasus**-Կովկաս, **Austria**-Աւստրիա, **Australia**-Աւստրալիա, **Taurus**-Տաւրոս, **Mauritania**-Մարիտանիա... Եւ այսիսի շատ ուրիշներ, որոնց **au**-ն բնաւ ալ **O** չէ տառադարձուած: Բայց արեւմտահայ լեզուական ձեռնարկներու մէջ տգիտաբար կը գրուի, կը կրկնուի ու կը շեշտուի այն նախապաշարեալ տեսակէտը, թէ ... **au**-ն **O** կու տայ, որոհետեւ **Paulos** տուած է **Պաւղոս**, այս վերջինն ալ տուած է **Պօղոս**: Մէկ հատիկ շատ կասկածելի **Պօղոս**-ին դէմ տեսանք ահա, թէ քանի-քանի **au**-եր հայերէնի մէջ **O** չեն դարձած: Եթէ կայ իրապէս վրէպ մը, սխալ մը, ապա ան **Պօղոս** գրութիւնն է՝ **O**-ով: Թէեւ պէտք է այս ալ նկատի ունենայ, որ **Պաւղոս** աստուածաշնչական անունը այնքան սերտօրէն առնչուած էր հայկական բարձրերուն, որ մեր բաղաձայնանախորդ **աւ** երկբարբառը կրող հարիւրեակ մը միւս բառերուն հետ այս ալ տար **O**. Բայց այս մէկ հատիկ օրինակով ալ կանգ առած է **au** > **o** աւանդոյթը, եւ ներկայիս բնաւ պարտաւոր չենք նոր կիրարկութիւններ տալու անոր՝ արեւմտեան բոլոր **au**-երը կուրաբար վերածելով հայերէն **O**-ի: Չմոռնանք, որ տառադարձութիւնը կը հիմնուի մասնաւորաբար արտասանութեան վրայ. ներկայիս ֆրանսացին ու անգլիացին երբեմնի **au**- երկբարբառը կ'արտասանեն պարզապէս միաբարբառ **o**, որ համարժէք է մերոպէան **Ռ**-ին: Շատ հեռաւոր անցեալին էր, որ այդ **au**-ն ուներ մեր **աւ** > **առ**՝ արտասանութիւնը, որ հիմա չկայ: Նոյնիսկ հոն ուր ան կայ,՞ օրինակ՝ իտալերէն **Paulo** անունը,՞ մենք զայն կ'արտասանենք **առ** ու կը գրենք **առ**. օրինակ՝ **Paulo**-Փաուլօ, բայց երբեք...Փօլօ: Ուրեմն եզրակացնենք. օտար բառերու բառամէջի համահունչ **o**-ն ու **au**-ն, այլեւ **eau**-ն հաւասարապէս կը տառադարձենք հայերէն **Ռ**-ով, ու ասով ալ վերջ տուած կ'ըլլանք անտեղի բազմաձեւութիւններու եւ խառնակութիւններու:

Անցնինք հիմա բառավերջի **o**-ին:

Այս դիրքին վրայ, ինչպէս շեշտեցինք վերը, հակաօրինական է անոր գոյութիւնը. հակաօրինական ու անվաւեր են նաեւ այն բոլոր շինծու կանոնները, որոնք կը վերաբերին բառավերջի **O**-ին, որ տրամաբանօրէն գոյութեան իրաւունք չունի: Արդ, ո՞րն է այն «կանոնը», որ ոմանք կը փորձեն փաթթել մեր գլխուն,՞ յօդառութեան առթիւ տեղի ունեցող **o** > **n** անհեթեթ ու անհիմն հնչիւնափոխութիւնն է այդ, օրինակ՝ **Աւօ**-**Աւոն**, **Մարօ**-**Մարոն**, **Ժանօ**-**Ժանոն** եւն., որ բժախնդրօրէն կը յարգուի սփիւռքահայ մամուլի ու գրողներու մեծ մասին կողմէ: Այո, մեծ մասին: Լեզուական սխալները որոմի կը նմանին. որոմը՝ այդ թունաւոր մակաբոյժը, շատ աւելի առողջ, կենսունակ ու դիմացկուն է, քան ցորենը, որուն կողքին կը բուսնի ան արտերուն մէջ եւ որուն դիմաց անգոր է խեղճ

մշակը: Բառավերջի Օ-ն Ռ-ի վերածուելու բացարձակապես ոչ մեկ պատճառ ունի. Օ-ն ինքը, բաղաձայնանախորդ գոյացություն մը ըլլալով, կատարելապես հաշտ ու համերաշխ կրնայ գոյակցիլ իրեն յաջորդող որեւէ բաղաձայնի հետ. ուրեմն՝ երբ **Աւօ, Մարօ, Պորտօ** բառերուն վրայ կ'աւելնայ որոշիչ յօդ մը, ասոնք բնաւ ալ խպնելու, այլայլելու ու դիմագիծ փոխելու պետք չունին. կը դառնան **Աւօն, Մարօն, Պորտօն** են. այսպէսով մեր ուղղագրութիւնն ու զայն կիրարկողները ձերբազատած կ'ըլլանք անտեղի բազմաձեւութենէ ու հնչիւնափոխական անհեթեթ ու անարդարանալի պարագայէ մը, ինչ որ մեծ բարիք է նորահաս սերունդներուն: Թէեւ անխուսափելիօրէն այդ հնչիւնափոխութիւնը տեղի պիտի ունենայ հոլովումի ատեն **Աւօ-Աւոյին-Աւոյէն-Աւոյով** են., իսկ այս վերջինին ուսուցումը այնքան ալ դժուար ու տաղտկալի չէ, մանաւանդ որ յանուն հայերէնի հիմնական կանոններուն է, որ տեղի կ'ունենայ ան:

Եթէ այսքանը կարենանք իրագործել, արդէն բաւական անցանկալի կացութիւններ վերջ կը գտնեն մեր գրաւոր խօսքին մէջ: Մակայն ես պիտի ուզէի քիչ մը աւելի անդին երթալ, որ ահաւասիկ:

* *

Բառավերջի «օ» արտասանութեան գրութիւնը իր վերջնական լուծումը կրնայ գտնել միմիայն այն ատեն, երբ այդ հնչիւնը գրենք Ռ-ով. այսինքն՝ **Աւօ, Մարօ, քիլօ, զերօ, Օսլօ, Պորտօ** են.: Գիտեմ, ընթերցողներս յանկարծ պիտի ցատկեն իրենց արթոններէն ու կիտեն իրենց յօնքերը ու կրկնեն այն հին ու ձանձրացուցիչ յանկերգը,- ինչպէ՞ս թէ, Ռ-ով բառ չի՞ վերջանար հայերէնի մէջ:

Խնդրե՛մ, իսկ Օ-ով կը վերջանա՞յ. կարելի՞ է թուել մեկ հատիկ բնիկ բառ, որ Օ-ով վերջանայ: Թող որ մենք արդէն ծանօթ ենք այլեւս տեսութեան ու գիտենք, որ Օ-ով բառ չի կրնար վերջանալ, սա բացառուած պարագայ է. ապօրինաբար է միայն, որ գրած ենք **զերօ, քիլօ, Աւօ, Պորտօ** են.: Մինչդեռ բառավերջի Ռ-ն ընդմիշտ խորթ չէ հայերէնին. գրաբարը ունէր **այո** եւ **քո** բառերը, եւ ասոնք այսօր ալ կան. բաց աստի՛ Ռ-ով կը վերջանար հրամայական եղանակը եզակի երկրորդ դէմքը - **ուցանել** վերջաւորութիւնը ունեցող բայերուն. օրինակ՝ **ուսուցանել-ուսո՛ւ, կեցուցանել-կեցո՛ւ, հատուցանել-հատո՛ւ, մատուցանել-մատո՛ւ** են.: Շատ պարզ է. հայերէնին համար խորթ չէ բառավերջի Ռ-ն. հոն ուր մեր նախնիները բառին վերջը արտասանած են «ո» (որ համարժէք է յունալատինական օ-ին), ապա առանց որեւէ բարդոյթի գրած են Ռ, փաստը մէջտեղն է: Ինչո՞ւ աշխարհաբարը կամ արդի հայը չընէ նոյնը ու չգրէ **Աւօ, զերօ, Օսլօ** են.: Անգամ մը որ որդեգրենք բառավերջի Ռ-ն, ա՛լ անկէ ետք մեր ուղղագրութիւնը կը լուծէ իր հիմնական գլխացաւերէն մէկը. ա՛լ ոչ մեկ անօրէնութիւն կը գործուի, անհեթեթ հնչիւնափոխութիւն

մըն ալ կը դադրի գործելէ. այսպէս՝ Աւո, Աւոն, Աւոյին եւն.՝ պարզ, յստակ ու վճիտ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ծ.Խ. Նկատի առնելով որ հեղինակը ուղղագրական իւրայատուկ ուղեգիծ մը ունի, խմբագրութիւնս որոշեց պահպանել հեղինակին ուղղագրական համակարգը՝ բացառաբար:

² Օ կը նշանակէ տառը, «օ» կը նշանակէ հնչիւնը:

³ Սիրակ Գիւլբուղադեան, Հայերէնի Ուղղագրութեան Պատմութիւն, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1973, էջ 131-133:

THE LETTER **O** IN THE ARMENIAN ALPHABET AND ITS COMPLICATIONS (SUMMARY)

ARMENAG YEGHIAYAN
armenag@gmail.com

During the process of the corruption, probably starting in the 7th century, of the Armenian diphthong **աւ**, it was pronounced **aw** (exactly as **au** is pronounced in contemporary Italian and German, like Paulus, Paulo) when it preceded a consonant. Gradually its pronunciation shifted to a single sound and was pronounced as the letter **n** was pronounced in the 5th century classical Armenian alphabet. Some authors of the time were aware of the development and replaced the **աւ** with the 5th century classical Armenian letter **n**, like ճնսւտ-ճնոտ, կարսւտ-կարոտ, etc.

However, for reasons unknown, as of the 12th century, Armenian scribes came up with diverse solutions regarding this replacement. Among these the replacement of **աւ** with the Greco-Latin **o** letter prevails.

This article is a discourse on the complications and implications of the confusion that resulted from the diverse options adopted and particularly the usage of the letter **o**. The author concludes that in the presence of the Armenian letter **n**, the adoption of **o** created an unnecessary overlapping. It resulted in having two letters for a single pronunciation and was against the principles of classical Armenian orthography.

Nonetheless, the letter **o** now has an Armenian legacy of 1000 years. Revising its usage needs a unified pan-Armenian decision. However, the author suggests that within the Western Armenian language, for the sake of uniformity, the transliteration of contemporary foreign proper names which include the letter **o** or its pronunciation, should use the Armenian **n** letter, like Paul-Փոլ, Kilo-քիլո, Bordeaux-Պորսո, Աւօ-Աւո. The author makes a further recommendation of replacing all the **o** pronunciations of the Armenian language with **n**, except when it is at the very beginning of the word.